

РИТУАЛ ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядається місце ритуалу в соціально-культурній діяльності. Особливу увагу приділено його функції естетизації комунікативного простору в цілому та ділового спілкування зокрема.

Ключові слова: ритуал, естетичний потенціал, комунікативна культура, інтернет-комунікація, корпоративна культура, PR.

Рассматривается место ритуала в социально-культурной деятельности. Особое внимание уделено его функции эстетизации коммуникативного пространства в целом и также делового общения в частности.

Ключевые слова: ритуал, эстетический потенциал, коммуникативная культура, интернет-коммуникация, корпоративная культура, PR.

In the article the place of ritual is considered in social-cultural activity. The special attention is spared his function of aesthetics of communicative space, and also business relations.

Key words: ritual, aesthetics potential, communicative culture, the Internet, corporative culture, PR.

Актуальність. У динаміці комунікативної культури під час постійного діалогу її структурних елементів формується єдине поле, для якого характерна уніфікація форм освоєння дійсності, зокрема моральних й художньо-естетичних аспектів. Зміст ритуалу в цьому процесі істотно змінюється. Сучасна культурно-цивілізаційна ситуація висуває свої вимоги стосовно адаптації індивіда до норм, обов'язків та функцій. Згідно з новою системою цінностей, значень змістів соціальної діяльності, відбувається трансформація ритуальної практики в соціально-практичну та соціально-культурну діяльність.

Естетичне є універсальною якістю людської діяльності. Воно узгоджується з різними законами краси, музики, гармонією, ритмом, мірою [2, с. 43]. Переживання та емоційна насиченість залежать від якості людської активності, в якій ідеали пов'язані з реальністю, а особистісне — з безособистісним. Людина безпосередньо реагує на зовнішні сигнали як на фізичні подразники, що поступово формують естетичну реакцію, яка зумовлена культурою [6, с. 33].

Естетичне формується під час зміни соціальних відносин, утіленням яких і є ритуал. Тому сьогодні актуально з'ясувати наявність ритуалу в естетичній діяльності та його трансформацію в сучасному суспільстві.

Метою статті є аналіз здатності ритуалу до естетизації культурно-комунікативного простору, а також з'ясування його естетичних змістів в організації сучасного ділового спілкування.

Естетична функція ритуалу проявляється в тому разі, коли основною спрямованістю ритуалу є те, яким чином побудовано саму ритуальну дію, за допомогою яких символів і як вони співвідносяться між собою. Зазвичай ритуал містить у собі суттєвий естетичний компонент, який є другорядним за своєю значущістю. У ритуалі відбувається зіткнення його семіотичної та естетичної природи.

Щоб мати естетичне навантаження, явище чи предмет не обов'язково повинні бути знаком. Нині багато явищ навколишньої природи, що не несуть інформації, є об'єктами естетичної насолоди. Явища, які тісно пов'язані з ритуальною практикою, набувають свого естетичного забарвлення за не зовсім притаманними їм критеріями, в яких не враховується зміст процесів, що відбуваються. Наприклад, ритуал стає лише естетичним феноменом у традиційних орнаментах, які колись мали певний зміст та певне ритуальне значення [3, с. 93]. Такий самий процес відбувається й у танці, що колись мав глибоке семантичне призначення, але сьогодні він слугує лише для естетичної насолоди.

Естетична візуалізація ритуалізованої поведінки та предметів є також своєрідним ідентифікатором соціальних зв'язків. В українській етнографії можна віднайти приклади того, як колір одягу, зачіска, вишивка, прикраси, наявність певної атрибутики, матеріал одягу ставали так званим «паспортом», за яким можна було визначити територіальну належність, гендерну й вікову характеристику, статус українця в цілому. Сучасні дизайнери, створюючи модний одяг, можуть використовувати лише окремі етнічні мотиви, виключно з метою декорування одягу.

Сьогодні людина в деяких сферах своєї діяльності створює такі виразні естетичні зразки, які набувають художньо-образного значення (наприклад, зачіска, костюм стають частиною сценічного образу). Нині в більшості випадків орнамент утратив своє семантичне значення й сприймається суто як декоративна окраса. Орнаменти, які створюють сучасні дизайнери або мистецтво *body-art*, мають лише естетичне значення, а не виконують певні семіотичні функції. Татування в первісних племенах і в деяких пізніших людських співтовариствах також мало не менш естетичне, емоційне та змістово-інформаційне значення, ніж танець або спів, проте, сьогодні воно стало лише елементом декорування.

Естетичне завжди є складовою моральності та духовності. Теорія ритуалу пропонує своє вирішення проблеми походження соціально-моральних норм. Так, на думку А. А. Гусейнова [9], ритуал був основною, найяскравішою формою суспільного буття людини й головним утіленням людської здатності до діяльності,

потреби в ній. Він був складною символічною поведінкою, що відображає життєві абсолюти. Ритуал запроваджував зразки та правила організації життя, визначав ієрархію цінностей, установлював та відтворював різні зв'язки, які мали важливе значення для життя людей .

У межах сучасної культури естетична та художня функції ритуалу мають значення цінностей. Цінності ускладнюють і розвивають потреби й інтереси, таким чином, слугують духовному розвитку людини та суспільства. Штучне завищення цінностей є неприпустимим — вони повинні відповідати інтересам і потребам, інакше втратять свою актуальність [7].

У семантиці ритуалу ідея дії, процесу дії й створення тісно переплетена з ідеєю жертвоприношення, де ритуал, жертвоприношення та сам процес ототожнюються. Жертовна ідея, втілена в сукупності жертвоприношень, яку описали історики й етнологи, пов'язана з почуттям подяки, доброзичливості, поваги та шанування, зі святковими переживаннями, серйозною відповідальністю, розумінням ціннісного змісту жертви. Інститут принесення дарів є дуже важливим для розуміння традиційних суспільств. Обмін дарами — найпоширеніший вид стародавніх зв'язків у суспільстві.

Ідеали та норми людських спільнот складаються з вимог та приписів, а також з політичних ідей, які зміцнюють позиції класового ладу. Таким чином відбувається формування ранньої монархічної ідеології: обожнювання царя, вихваляння якого є обов'язковими та гіперболізованими, поєднання ідеї царизму з ідеєю вічності, портрет ідеального царя (захисника знедолених, справедливого правителя та судді). Розуміння правди та справедливості, як уважалося в ті часи, неможливе без примусу та пригноблення, деспотизму та насильства. Насильство й військова могутність стають майже головними умовами існування ранніх держав та імперій. Відбувається демонстрація сили, могутності, які викликають почуття гордості та величі у формуванні етичної свідомості.

Тому, говорячи про естетичну функцію ритуалу, слід звернути увагу й на те, що під час її реалізації відбуваються естетизація та семантизація не лише «позитивної» сфери буття людини добра, але й естетизація «негативної» зла. Зло стає привабливим, естетично забарвленим. Одними з найяскравіших прикладів можуть бути ритуали публічної середньовічної страти та ритуали поховання, в яких страта позиціюється як театралізоване дійство, поєднуючи в собі жах і захоплення.

Естетичну діяльність людини становлять такі види діяльності, як художньо-практична (прикладом є етикетна поведінка, карнавал, весільний або поховальний обряди), художньо-творча (створення об'єктів мистецтва), духовно-культурна (формування особистого смаку й ідеалів, оцінка смаку), дизайн тощо [9, с. 44].

Наприклад, у стародавньому Китаї музика була найважливішим елементом виховання та однією з обов'язкових для вивчення наук. Вона безпосередньо походила з ритуалу, була складовою етики й усього того, що називається внутрішньою красою або шляхетністю. Музика насамперед символ порядку, цивілізації, спокою та гармонізації соціуму, структурування хаотичного середовища, норми, ієрархії. Класичне визначення «шляхетної людини» (за Конфуцієм) як людини обов'язку та ритуалу передбачало, крім інших якостей, вміння триматися, що є сумісним із пластичним мистецтвом [10].

Вплив музики на стан людини надзвичайно великий. Це пояснюється тим, що музичний ритуальний ритм за частотними характеристиками близький до альфа-ритму людського мозку (8-14 Гц). Він є характерним для людини в стані засинання — короткий проміжок між бадьорістю та сном. У психології такий стан людини використовують для навіювання. Стимуляція людини ритуальним ритмом, звукоряд якого близький до альфа-ритму, активізує епілептоїдну тенденцію, властиву в прихованому стані кожному індивіду, як результат виникає можливість для зміненого стану свідомості, навіть транс. Прикладом може бути опис впливу музики з оповідання Л. М. Толстого «Крейцерова соната»: «Музика змушує мене забути про себе, мій справжній стан, вона переносить мене в якийсь інший, не свій стан. Вона, музика, одразу переносить мене в той душевний стан, в якому перебував той, хто писав музику» [4, с. 61].

Індустріальний розвиток, прискорення темпу життя, технократична ідеологія не задовольняють потреби людини в спілкуванні, належності, співтоваристві тощо. Ця ситуація спостерігається на сучасному підприємстві, де людина реалізує лише ті свої можливості, які необхідні для того чи іншого матеріального або духовного виду виробництва. Найчастіше це зводиться до рухових навичок або контрольованих функцій у постійно стресових ситуаціях: авіадиспетчер, інженер з обслуговування автоматизованих систем. Вербально-емоційна сторона при цьому лишається на периферії. Емоції оголошуються чимось другосортним, придушуються різними способами. Цей процес привів до того, що в країнах Заходу маскування емоцій стало невід'ємною ознакою повсякденного життя. На думку німецького етолога І. Ейбл-Ейбесфельдта, «проблема сягнула такого масштабу, що люди вже стурбовані своєю нездатністю спілкуватися навіть із близькими родичами...» [8, с. 119-120].

Візуальна сторона вербального спілкування поступилася інтернет-комунікації, що сьогодні посіла головне місце в способах передачі й зберігання інформації. Опосередкований характер інтернет-спілкування й особливий діапазон невербальних засобів

передачі емоцій поступово витісняють «живий» контакт особистісного сприйняття. Міжособистісне сприйняття в електронній комунікації на перший план висуває графічні засоби, у той час як фонаційні (темп, тембр, гучність, стійкі інтонації) та кінетичні (жести, поза, міміка) засоби мають обмежений, компенсаторний прояв (емоїкони — смайлики, що передають емоційний стан користувача, усталені таємні угоди про передачу невербальної інформації в Інтернет). Фанат-користувач інтернет-систем настільки адаптується в «іншу» реальність, у якій йому не потрібно адекватним чином виражати ті або інші види свого емоційного стану, що справжня реальність зі звичайними формами спілкування є для нього не зовсім зрозумілою. Це призводить до своєрідної скутості, страху «живого» спілкування з оточуючими. У цьому разі можна говорити про квазі-ритуал, що стає новою комунікативною формою міжособистісного спілкування.

В архаїчному та традиційному суспільствах дефіцит спілкування, емоційності усувався під час здійснення колективних ритуалів. Найважливішим результатом останніх була психотерапевтична компенсація, яка полягає в комунікації, об'єднанні людей, подоланні самотності, тривожності, відчуженості, що дає відчуття належності до групи — соціальної, статево-вікової, конфесійної.

У сучасну епоху однією з форм подолання дефіциту спілкування й емоційного відчуження та відчуття спільності, єдності є естетичне сприйняття музики, танцю, співу, що може бути як позитивним (концерт класичної музики, конкурси, фестивалі та ін.), так і негативним (концерт рок-музики, нерідко з трансом і підвищеною агресією).

Розкутість емоцій, звільнення на деякий час від етнокультурних механізмів, що стримують, розслаблення й одночасна шаленість у прояві почуттів реалізовувалися в різні історичні періоди європейських країн. Так, у Давній Греції психотерапевтичну компенсаторну функцією виконували карнавали, вакханалії, рухи відьом, що були специфічною формою екстатичних ритуалів.

Екстатичні стани впливають на функціонування людини як члена спільноти та її організму. Одна з найважливіших функцій — релаксація — перехід з активного, збудженого стану в пасивний. Найважливішу роль екстатичні ритуали відіграють у досягненні оптимального співвідношення самотності й спілкування як найважливіших потреб людини. Потреба в самотності виражає вибірковий контроль доступу до «Я», тобто відкритість або закритість для соціальної та фізичної стимуляції. У традиційному суспільстві в етнокультурній традиції сформувалися способи балансування «самітність — спілкування», тобто регуляції відносин «Я» — «Інший». Суспільство з максимальною відкритістю компенсує таку регуляцію традиціями, пов'язаними з

тимчасовою ізоляцією. І, навпаки, де є максимізація самотності, наприклад у Сицилії, там це компенсується розкутою поведінкою на карнавалах.

Зарубіжні дослідники, зокрема Е. Чаплл, автор книги «Культура та біологічний індивід», стверджують, що дисфункції індивіда, а також роз'єднаність усередині групи мають за основу «емоційну асинхронію» [10, с. 138], яка усувається за допомогою ритуального трансу. Е. Чаплл розглядає музичні ритми, чи то ритуальну музику, чи то сучасну як синхронізатори внутрішньоорганічних процесів.

Ритуальне дійство в українській і російській традиціях будується не лише на музичному ритмі — у нашій традиції музика невіддільна від співу (ритуали в деяких традиціях позбавлені такої особливості — вони пов'язані ритмом, барабаним боєм, ляскотом у долоні, спільними вигуками, але не піснею). Спів виконує подвійну функцію — з одного боку, підсилює ритм, а з іншого боку, гармонізацію всередині колективу, внутрішнє налаштування його членів один на одного (частково це зумовлює ритм, що активує біологічну активність мозку всіх членів групи на роботу в одному режимі). Особливо цьому сприяв характерний для української традиції колективний (хоровий) спів. На думку А. А. Мельникової, слова в пісні несли навантаження соціальних моделей поведінки, які в специфічному стані альфа-ритму засвоювалися глибше й повніше; таке засвоєння підкріплювалося ще й багаторазовими повтореннями текстів [4, с. 131-137].

Ще однією особливістю української традиції було поєднання музики з рухом. Ритмічна організація, яка іманентно притаманна музиці, була для багатьох ритуальних свят обов'язковим компонентом вокалу (пісні). До цього можна додати ще одну ознаку — тілесну активність, рух. Прикладом є хоровод — круговий танець (коло — головний сакральний знак; язичницький «громовий знак» — колесо з шістьма спицями-пелюстками — дотепер центральний знак орнаменту).

Ритуал — це своєрідний різновид естетичної діяльності, в якую відбуваються естетизація людських відносин, регуляція аксіосфери. З розвитком економічних відносин важливим моментом у сучасних естетичних дослідженнях стало визначення з'ясування естетичних змістів у галузі економіки, а точніше — у сфері корпоративної культури сучасних комерційних організацій, важливою складовою якої є корпоративна естетика компанії, що здійснюється ритуальною діяльністю.

У життєдіяльності будь-якої комерційної організації, що активно діє на сучасному ринку, ми спостерігаємо значну кількість естетично забарвлених артефактів. Перш за все до них належить реклама. Усе предметне середовище компанії може мати естетичну

виразність. Це забезпечує більш «теплий» функціональний простір корпоративного середовища компанії. Мотиви естетичного знаходимо й у діловій поведінці — до естетичних поведінкових артефактів належить й етикетна сторона ділових відносин, що має велике значення в сучасному бізнесі, й різні корпоративні ритуали, й театральність корпоративних свят, PR-подій, процедур «ініціації» нових співробітників.

Корпоративна естетика, що реалізується завдяки ритуалізованій поведінці, стає особливою управлінською та маркетинговою практикою, яку називають фірмовим стилем [5]. Фірмовий стиль компанії — це цілеспрямовано сформований набір колірних, графічних, словесних, типографічних, у широкому сенсі — дизайнерських і поведінкових констант. За його допомогою оформляються в певну естетичну єдність усі артефакти корпоративної культури, до яких належать як предмети, речі корпоративного середовища, так і процеси, відносини. Естетична сторона ритуалу налагоджує комунікативні відносини організації як із внутрішнім, так і з зовнішнім середовищем. Багато сучасних компаній системно розробляють для втілення естетичного компонента так звані brand-book як особливий набір правил застосування естетичної мови корпоративного фірмового стилю.

Отже, естетична сторона ритуалу в корпоративній культурі — це особлива мова, що існує у вигляді різних, насамперед аудіальних і візуальних, знаків. За допомогою цих знаків кодується та транслюється інформація, для якої не підходить техніко-економічна, тобто гуманітарна, мова, соціокультурна інформація як зміст корпоративного іміджу, бренда, частково реклами. Фірмовий стиль поєднує естетичним ритуальним кодом у єдине ціле всю безліч артефактів корпоративної культури — від рекламної листівки до корпоративного свята, — створюючи єдиний естетичний текст. У межах фірмового стилю зв'язність «системи речей» виникає тому, що ці речі (та окремі їхні аспекти — колір, форма та ін.) мають уже не самостійний зміст, а загальну функцію знаковості» [1, с. 72].

Естетична сторона ритуалізованої поведінки відповідає за індивідуальний дизайн корпоративної цілісності й утримання корпоративної ідентичності в зовнішньому та внутрішньому середовищі життєдіяльності компанії, без чого неможливі її продуктивність і розвиток.

Фірмовий текст корпоративної естетики як інтегратор виконує контекстуальну управлінську функцію, якісно оформлюючи всю предметну галузь життєдіяльності компанії, гармонізуючи внутрішнє середовище компанії та впливаючи на людську поведінку й відносини між співробітниками переведенням їх із індивідуальних мовних практик на фірмовий естетичний код, прийнятий у

компанії. Саме ритуал, використовуючи багатство свого комунікативного потенціалу, відіграє «текстуальну» управлінську роль специфічного та тонкого регулятора міжособистісних відносин. Усім обсягом свого змісту він як естетичний код у внутрішньокорпоративному середовищі ініціює до життя одні стандарти поведінки, наприклад, креативності, точності, ввічливості й відкидає інші — прояви непродуктивності, неохайності, неетичності.

Корпоративна ритуалізована естетика чітко проявляється не лише в неординарних ексклюзивних ситуаціях корпоративного життя (наприклад, святах, урочистих заходах, презентаційних подіях), а й у повсякденних, але естетично позначених ритуалах (у носінні фірмового одягу або в музичній регламентації часових переходів від перерви до праці, або в особливих, літературно побудованих, фірмових мовних кліше). Проте в кожному з випадків фірмовий естетичний код регулює процес зміни корпоративних робочих практик із власне технологічних на соціокультурні, у межах яких найпродуктивніше відбувається взаємодія людей у компанії, чи то взаємодія між менеджерами, чи то мотивування персоналу, «зворотний зв'язок» із клієнтами тощо. Корпоративні змісти, цінності та норми поєднують увесь персонал невидимими зв'язками, які складно піддаються змінам, тому корпоративна культура комерційної організації стає дорогоцінним активом компанії. У контексті функціонування корпоративної культури саме ритуалізована поведінка є індикатором індивідуального дизайну корпоративної цілісності й утримання корпоративної ідентичності в зовнішньому та внутрішньому середовищі життєдіяльності компанії, без чого неможливі її продуктивність і розвиток.

Аналіз місця й ролі ритуалу в естетичній діяльності дозволяє дійти таких висновків: ритуал естетизує комунікаційний простір, створюючи візуальну форму внутрішніх сутнісних сторін духовних процесів. Його естетична сторона сприяє індивідуалізації та ідентифікації артефактів комунікаційних зв'язків і предметів. За допомогою ритуалу відбувається адаптація суб'єкт-суб'єктних і об'єктних-об'єктних відносин у функціональному просторі організації, суспільств. Як координатор аксіосфери він сприяє трансляції та засвоєнню соціальних моделей поведінки, а також естетизує комунікаційні відносини, організовуючи порядок, гармонію, ієрархію, запобігаючи роз'єднаності групи. Здатність ритуалу до естетизації репрезентується й у бінарній опозиції «добро» — «зло», декоруючи «негативні» сторони екзистенціональності людини (страата, поховання).

Подальші дослідження будуть пов'язані з пошуком раціональності ритуалу в сучасному комунікативному просторі.

Список літератури

1. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр. — М. : Рудомино, 1999 — 172 с.
2. Боров Ю. Б. Эстетика. В 2 т. Т. 1 / Юрий Борисович Боров. — Смоленск: Русич, 1997. — 576 с.
3. Кузьмичев И. К. Лада, или Повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда русская красота есть: (эстетика Киевской Руси) / И. К. Кузьмичев. — М. : Мол. гвардия, 1990. — 302 с.
4. Мельникова А. А. Музыка и специфика русского ритуала // А. А. Мельникова // Звучащая философия : сб. материалов конф. — СПб. : С. -Петербург. филос. о - во, 2003. — С. 131 - 137.
5. Питерс Т. Дизайн. Изобретай. Различай. Сообщай / Том Питерс. — СПб. : Стокгольм. шк. экономики в Санкт-Петербурге, 2008. — 160 с.
6. Столович Л. Н. Эстетическая и художественная ценность: сущность, специфика, соотношение / Л. Н. Столович. — М. : Знание, 1983. — 64 с.
7. Ткаченко Г. А. Космос, музыка, ритуал / Г. А. Ткаченко. — М. : Наука, 1990. — 284 с.
8. Эйбл-Эйбесфельдт И. Общественное пространство и его социальная роль / И. Эйбл-Эйбесфельдт // Культуры. — 1983. — № 1. — С. 110-138.
9. Этика : учебник / [под ред. А. А. Гусейнова, Е. В. Дубко]. — М. : Гардарика, 1999. — 496 с.
10. Chapple E. Culture and biological men / Elliot D. Chapple. — New York, 1973. — 217 p.

Надійшла до редколегії 27.02.2012 р.